

Middelalderstaterne i Norden manifesteret og kompareret

| SVERRE BAGGE: *Cross & Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*, Princeton University Press. Princeton and Oxford 2014, 325 s; \$ 29.95.

Verden er fuld af stater, ca. 200 i alt, men langt fra alle kan karakteriseres som succeshistorier. Mængden af fejlslagne og dysfunktionelle stater synes at blive større og større, og samtidig synes der også at kunne konstateres opløsningstendenser i de klassiske vestlige stater. Mange fagområder vender interessen mod statens/staters udviklingshistorie i håb om at kunne lære noget brugbart. Et markant udslag af dette er Francis Fukuyamas digre tobindsværk fra 2011 og 2014¹, som har inspireret talrige statskundskabsfolk og andre til at gå, for dette fagområde, usædvanligt langt tilbage i tiden for at søge mønstre. Et blik på nyhederne fra Aarhus Universitetsforlag viser også markant interesse for emnet fra idéhistorikere og litteraturforskere.²

Dette kunne jo tænkes at inspirere historikere til brødnid. (National)staternes historie har jo, siden man begyndte at skrive historie nord for Alperne, mere eller mindre været rammen og genstandsfeltet for historikeres virke; efterhånden med et tiltagende fokus på stater som mere abstrakte, overindividuelle fænomener. I dag kunne man imidlertid godt stille spørgsmålet, om ikke historikerne siden slutningen af forrige årtusinde har „abdiceret“ med fare for, at beskæftigelsen med dette emne kommer til at savne den form for professionalisme, som er vort kendetegn.

Inden for den ældre historie har der i hvert fald været en bevægelse væk fra at skrive historie i nationalstatslige rammer og med direkte relevans for statsdannelseprocesser. Blandt middelalderhistorikere har udviklingen været særlig markant, og ordet „statsevolutionisme“ (forsøg på at finde kimen til senere statslige institutionsformer i højmiddelalderen eller før) er blevet et skældsord.³ Inspirationen hertil

¹ Francis Fukuyama: *The Origin of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*, London 2011; Francis Fukuyama: *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*, London 2014.

² Mikkel Thorup: *Statens Idéhistorie. Magt, Vold og Politik*, Aarhus 2015; Knut Ove Eliassen m.fl. (red.): *Europæisk litteratur 1500-1800. Staten fra utopi til bureaukrati*, Aarhus 2016.

³ Dette kan der f.eks. findes flere eksempler på i den i mange henseender

stammer ikke mindst fra den såkaldte retsantropologiske skole, som har sin oprindelse blandt mere eller mindre neoliberalistiske amerikanske historikere, der har ladet sig lede af antropologers studier af konfliktløsning i førstatalige samfund syd for Sahara. Et yndlingsfelt for disse historikere har været det postkarolingiske Frankrig omkring år 1000, som fra at være anset for rendyrket politisk opløsning er blevet rehabiliteret som velfungerende på sine egne præmisser. Et andet har naturligvis været det „førstatalige“ Island. I Danmark fik retningen sit gennembrud med den svenske historiker Lars Hermanssons disputats fra år 2000,⁴ der søger at finde mønstre i især Saxos behandling af konflikter ud fra den eksplicitte præmis, at institutioner ikke spillede nogen rolle i 1100-tallets Danmark. Siden har et voksende netværk af nordiske historikere bevæget sig videre ad disse tangenter.⁵

Denne „skole“ er blevet en udfordring for den, der som Sverre Bagge vil gøre os den tjeneste for første gang at studere statsudvikling i alle tre nordiske riger i middelalderen i komparativt lys. Det bliver da også det ene af de to udgangspunkter for hans bog at inddrage de indsigter, der kan hentes fra denne retning, og da den hidtil kun har beskæftiget sig med den tidlige eller „høje“ middelalder, „to apply them to the following period and to reexamine the question of change or continuity against this background“ (s. 5). Det er sandt, at den retsantropologiske skole har åbnet vore øjne for, at der ofte ikke er tale om lineære udviklinger af elementer, som senere kunne indgå i stater. Det er også sandt, at den har skærpet vort blik for, at der ofte kunne være ganske langt mellem love og administrative systemer på den ene side og virkeligheden i de middelalderlige samfund på den anden. Men da retsantropologien nødtigt beskæftiger sig med andet end individers handlinger i „ansigt-til-ansigt-samfundet“, får den utroligt svært ved at beskrive og forklare udviklingen af institutioner, som jo er karakteriseret ved at eksistere og fungere relativt uafhængigt af, hvilke personer der bemander dem – altså udvikling på et overindividuel plan.

Sverre Bagges centrale interesse i denne bog er statsdannelse („state formation“) i de tre skandinaviske rigsdannelser fra vikingetiden til reformationen. I modsætning til, hvad historikere oftest har gjort, handler det ikke om at finde frem til, hvornår kriterierne for en gi-

epokegørende antologi: P. Carelli m.fl. (red.): *Ett Annat 1100-tal*, Göteborg & Stockholm 2004.

⁴ Lars Hermansson: *Släkt, Vänner och Magt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000.

⁵ Jf. især H.J. Orning m.fl. (red.): *Gaver, Ritualer, Konflikter. Et retsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*, Oslo 2010; Kim Esmark m.fl. (red.): *Disputing Strategies in Medieval Scandinavia*, Leiden 2013.

ven statsdefinition er opfyldt, men om at følge udviklingen af elementer, der kan indgå i en sådan. Målet er således at følge udviklingen af magtcentralisering, bureaukratisering, lovgivning og central kontrol med voldsudøvelse i alle tre riger. „Stateness“ forstået som en form for indeks, der „måler“ sådanne ting, kan så bruges som et instrument til komparation internt mellem de skandinaviske riger og mellem disse og andre samtidige rigsdannelser i Europa. Komparation er således et væsentligt ærinde og det, der bringer håb om, at en bog om statsdannelse i alle tre skandinaviske riger kan gøre os klogere også på udviklingen i det enkelte rige.

Sverre Bagges andet udgangspunkt er den diametrale modsætning til den retsantropologiske skole, nemlig de historiske sociologer med Charles Tilly i spidsen, der dog normalt kun har interesseret sig for tiden efter middelalderen: „War made the state and the state made war“ (s. 4), som Charles Tilly så fængende har udtrykt det. Her fungerer udgangspunktet negativt i den forstand, at Bagge (med rette) vil vise, at den tidligt moderne periodes stater i høj grad byggede på middelalderlige forudsætninger. De kan altså ikke forstås ordentligt uden deres middelalderlige rødder, men terminologi og begrebsbrug er dog nogenlunde den samme. En historisk sociolog ville dog nok have brugt mere end et par sider på at præsentere og præcisere sine begreber. Bagge har således ikke noget imod at bruge ordet „stat“ om vikingetidens riger i Norden, hvilket jo sådan set harmonerer godt nok med en processuel tilgang til emnet.

Sverre Bagge nøjes ikke med at sammenligne de tre nordiske riger, men inddrager meget nærliggende også de tre østeuropæiske riger Ungarn, Bøhmen og Polen, som opstod næsten samtidig med Danmark og Norge. Desuden omtales meget andet i det europæiske rum, som f.eks. den gradvise fragmentering af Det Tysk-Romerske Rige og tidligere Det Karolingiske Rige. På den måde kommer bogen også i høj grad til at bidrage til historien om opkomsten af det europæiske statssystem, som var dominerende frem til anden halvdel af 1800-tallet (s. 7), hvilket demonterer de historiske sociologers tanker om en „åben“ europæisk situation omkring 1500 (jf. s. 290).⁶

Det kræver sin historiker at operere med en så bred palet. Men hvis nogen har forudsætningerne for denne øvelse, er det Sverre Bagge. Han nyder bred anerkendelse som sin generations førende nordiske

⁶ Noget andet, som demonteres i løbet af bogen, er Harald Gustafssons tanker om en åben situation i Norden i begyndelsen af 1500-tallet, der tilfældigvis fører til genetablering af de bestående riger (Harald Gustafsson: *Gamle riket, nya stater*, Stockholm 2000). Gustafssons bog er i øvrigt også et forsøg på via komparation at skildre statsdannelsesprocesser i Norden – om end altså i en væsentlig kortere periode.

middelalderhistoriker, og det er langt fra første gang, han bevæger sig på de stier, han betræder her. Man mærker dog nok, at hans absolutte spidskompetence er norsk-islandsk højmiddelalderhistorie – og højmiddelalder i det hele taget – både når man ser på prioriteringen af stoffet og forskelligt andet, som der vil være lejlighed til at vende tilbage til.

Bogen sigter mod et internationalt publikum. Som jeg imidlertid har haft anledning til at konstatere ved at bruge bogen i undervisning, er den svær at læse for folk uden et grundigt kendskab til nordisk historie i middelalderen. Bogen er om noget analyserende. I praksis er det en meget stor, tilnærmelsesvis umulig, fremstillingsmæssig udfordring både at præsentere et stof for en uvidende læser og samtidig at analysere og ikke mindst komparere dette. Bogen fylder kun 292 ret små sider, og måske er den tungestvejende kritik, man kan komme med, at den er for kort. Et bredere narrativ og større bevidsthed om, at ikke alle er lige så velbevandrede i dette stof som Sverre Bagge, kunne have afbødet i hvert fald noget af problemet. Konklusionen fylder blot to sider, og mon ikke alle læsere ville have været tjent med at få trukket den røde tråd lidt tydeligere op til slut; herunder at få forfatterens egen prioritering af de ofte supplerende forklaringer på forskellige fænomener, som fremgår af analyserne i de tematisk opdeltede kapitler?⁷ Den største ros skal så gå til forfatterens utallige skarp-sindige analyser af sammenhænge og forklaringer. Det er simpelthen en intellektuel nydelse at færdes gennem den nordiske middelalderhistorie med Sverre Bagge som guide, og det gælder vist uanset, om man kan bifalde alle analyser eller ej.

Bogen rummer ud over en kort „Introduction“, der præsenterer bogens historiografiske og teoretiske udgangspunkter og dens vigtigste problemstillinger, fem kapitler, den nævnte korte „Conclusion“ samt en litteraturvejledning. Det første kapitel fokuserer naturligt nok på vikingetid og rigsdannelse, mens de følgende tre på forskellig vis fokuserer på perioden ca. 1050 til 1350. Mest bemærkelsesværdigt er det vel, at vi får et særligt kapitel om skandinavisk lærdom, kristendom, historieskrivning og hofkultur. Dette efterlader så et kapitel på 58 sider til at dække perioden ca. 1350-1537, hvor reformationen var gennemført i alle tre riger.

Sverre Bagge er i modsætning til mange nordiske middelalderhistorikere opmærksom på, at en lang perlerække af arkæologiske fund vi-

⁷ I denne sammenhæng kan det forekomme en smule paradoksalt, at Sverre Bagges bog *From Viking Stronghold to Christian Kingdoms. State Formation in Norway c. 900-1350*, København 2010, som jo altså kun går til ca. 1350, fylder ca. 375 tekstsider, som ovenikøbet rummer mere pr. side end i den foreliggende bog.

ser høje grader af samfundsorganisation, længe før vi med vikingetiden træder ind i historiens lys. I sidstnævnte periode bliver de to af rigerne til, mens Sverige synes at være ret heterogent til omkring 1250. Den skabende faktor er udenrigspolitisk pres. Det, der afgør rigernes udstrækning, er, hvad der lod sig beherske til vands. Derfor forbliver det sydøstligste (middelalderlige) Norge længe under dansk herredømme, mens det, der måske forsinker udviklingen i Sverige er det strategiske farvand i form af tre søer, der skal beherskes. Det udenrigspolitiske pres kommer primært fra Det Tyske Rige, der konsoliderer sig i løbet af 900-tallet og tvinger de nærmeste naboer til enten at organisere sig eller at bukke under. Organiseringen som rige sker forbløffende synkront i Danmark og i Østeuropa, der også synkront antager kristendommen som statsreligion, dels som assimilation/eftertiligning, dels som en mulig beskyttelse mod tyske angreb i kristendommens navn. Norges rigssamling og kristning bliver så en reaktion på pres fra Danmark, og Sveriges langsomme udvikling kan formentlig forstås på samme måde. Der lægges imidlertid ikke megen vægt på det pres mod den danske grænse, som allerede opstod i Karl den Stores tid, hvor der i 811 indgås en fredstraktat med bl.a. en Osfrid af Skåne som deltager, hvilket formentligt er et vidnesbyrd om, at det middelalderlige Danmark stort set var en realitet allerede på dette tidspunkt.

Med i pakken følger kristendommen, som har en klart centraliserende effekt. Dens tilgang var grundlæggende hierarkisk både i forhold til det hinsidige og til det dennesidige – til forestillingen om én Gud svarede forestillingen om én konge/hersker på et givet territorium. Overgangen til kristendommen handler i første omgang om „statsraison“ og ikke om „hearts and minds“.

Da vikingetiden er slut, må eliten som ofte fremhævet vende sig indad og udvikle samfundene ad vesteuropæiske baner, og her bliver kongernes alliance med og protektion af kirkens overlegne samfundsteknologi *den* afgørende faktor. *Cross & Scepter* står i fællig og af og til i konkurrence for statsdannelsesprocessen. Hvorledes dette går for sig, får vi megen og god besked om. Bagge ser det sidste kongemord i Norden i middelalderen, det berømte i Finderup Lade i 1286, som indikator på et vendepunkt for udviklingen af kongemagten som samfundsinstitution, fordi der ikke straks melder sig en „udefra kommende“ kandidat til det ledige embede. Tiden forud havde især i Norge og Sverige, men også i perioder i Danmark, budt på talrige aflivninger af konger med just det formål at „skaffe plads“ til en anden. Men nu var embedet hævet op på en piedestal, hvor sligt ikke længere lod sig gøre.⁸ Det forhindrede dog ikke, at man i Danmark fortsat legitimt kun-

⁸ Man kan dog nok stille det kontrafaktiske spørgsmål: Hvad mon der ville

ne fejde mod kongen – om end det altså ikke var gangbart at slå ham selv ihjel. Alternativet til dette blev, kunne man tilføje, at afsætte konger, hvilket der kendes fire eksempler på i Danmark fra 1326 til 1521 plus talrige fra Sverige. (I øvrigt kan det tilføjes, at den såkaldte Landfredsforordning fra 1360 i praksis synes at have sat en stopper for legitime fejder mod kongemagten. Både Valdemar Atterdag og især Margrete 1. sørgede siden for, at tidligere oprør mod kongemagten kom deltagerne og især deres arvinger dyrt at stå i form af godskonfiskationer; noget, som synes at have gjort et varigt indtryk.) Forud var gået talrige kampe mellem kongsemner, som sloges om den centrale magt inden for riger, der grundlæggende havde legitimitet som sådanne, hvorfor der kun i forbindelse med udenlandsk indblanding var tale om (forsøg på) evt. grænserevisioner. Kampene bidrog til at styrke kongemagten, for de endegyldige sejrherre i Danmark 1157, i Norge 1240 og i Sverige 1250 gjorde naturligvis, hvad de kunne for at konsolidere kongemagten med formelt eller reelt arvekongedømme i Norge og Danmark, kongekroninger osv.

Udviklingen af lovgivningen er et andet vigtigt emne, hvor magt flytter „opad“ og bidrager til centralisering. Dette gælder især, da kongerne for alvor får hånd i hanke med lovgivning, i Danmark med Jyske Lov fra 1241, hvor kongelig lovgivning dog er afhængig af tilslutning fra „folket“, i Norge med Landsloven fra 1274, som sikrer den norske konge en helt enestående position i retspleje og lovgivning, mens den svenske landslov fra 1350 i høj grad er styret af aristokratiske interesser.⁹ Det er imidlertid et voksende spørgsmål i forskningen, i hvilket omfang lovene i praksis var normgivende for løsning af konflikter. Islandske materiale tyder på, at det langt fra altid var tilfældet, og det gør dansk materiale fra 1400-1500-tallet også, kunne man tilføje. Det synes at fremgå af bogen, at den danske konge efter 1282 egenhændigt kunne udstede dekretter. Det skulle dog ske med tilslutning af et danelhof. Men hvad var drivkræfterne bag lovgivningen? Var det udbytning af befolkningen i form af adkomst til bøder og magt over den, eller var det „servicering“ af et behov for lov og orden? Dette er en gam-

være sket med kong Birger Magnusson af Sverige, hvis ikke han havde skaffet sig i sikkerhed hos sin svoger i Danmark ca. 1318? Hans til efterfølger udpegede søn blev i hvert fald aflivet året efter, at en anden i 1319 var valgt til svensk konge.

⁹ Det bemærkes, at Danmark ikke får et landsomfattende lovkompleks før i 1683, men diskussionen om, hvorvidt Jyske Lov var tænkt som en rigslov, tages ikke op, og Christian 2.s (aborterede) rigsomfattende lovgivning 1521-22 nævnes ikke. Mon det var sidstnævnte konges notoriske upopularitet blandt aristokratiet, der gjorde, at der skulle gå så lang tid, før de middelalderlige landskabslove mistede deres gyldighed i Danmark?

mel diskussion i især norsk historieforskning. Bagge finder argumenter for begge dele, men mest for det første, hvorefter han imidlertid når frem til, at den egentlige drivkraft var ideologisk (s. 105f), et udtryk for en realisering af middelalderens ideer om „the right order of the world“, hvilket bl.a. underbygges med, at lovgivning især fandt sted i perioder, hvor der rådede intern ro og stabilitet. Dette synes nærmest at være en tautologisk konstatering, men hvis man i stedet for at fokusere på den norske udvikling ser på den udtalte danske aristokratiske modvilje mod at ændre på „kong Valdemars love“, får man nok en fornemmelse af, at spørgsmålet om lov og ret i høj grad havde noget med magt at gøre.

Til „pakken“ hører naturligvis også den militærteknologiske og -organisatoriske udvikling fra ledingsorganisation, som i Norge almindeligt antages at gå tilbage til 930'erne og sikkert er nogenlunde jævn gammel i de andre lande, til skattesystem og middelalderens militære revolution, hvor (professionelle) riddere til hest og borge afløser bondeopbuddet i Danmark og Sverige, mens Norge bevarer et mere arkaisk system tilsat nogle få borge, vel bl.a. betinget af herredømmet over/forsvaret af de såkaldte norske skatlande og den lange norske kyst. Mon beskedne udenrigspolitiske udfordringer andre steder samt indre stabilitet efter midten af 1200-tallet også har spillet en rolle? Det norske verdslige aristokrati karakteriseres som i højere grad en administrativ end en militær klasse.

Det andet af de tre kapitler om højmiddelalderen tager sig for nærmere at analysere konsekvenserne af, hvad man måske kunne kalde de højmiddelalderlige strukturændringer. Et centralt problemfelt bliver, i hvilken grad centrale og/eller decentrale magtstrukturer styrkes. At udviklingen favoriserede det kirkelige og det verdslige aristokrati, fremgår af fordelingen af ejendomsretten til landenes jord. Til de for Danmark anførte tal (s. 123) må dog bemærkes, at der grundlæggende er tale om anslåede tal gældende for tiden op mod reformationen og ikke for 1300-tallet som anført, samt at det i modsætning til de norske tal her handler om fordelingen af antal gårde, ligesom den seneste korrektion af selvejerbøndernes antal af disse til mindst 15 % ikke er kommet med.¹⁰ En sammenligning af kongemagtens indtægter i Danmark og i Norge demonstrerer, hvor svær en sådan øvelse er. Det virker dog troligt, at den norske konges indtægter i højmiddelalderen var betydeligt mindre end den danskes – også hvis man forsøger at sætte det i forhold til løselige skøn over befolkningstallene. Til gen-

¹⁰ A. Bøgh: „Bundonis Regis“. Selvejerbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen, A. Arnorsdottir m.fl. (red.): *Konge, Kirke og Samfund. De tre øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Aarhus 2007, s. 117-149.

gæld er det troligt, at en større andel af de kongelige indtægter faktisk nåede de centrale kongelige kasser i Norge, fordi meget blev „spist op“ af lokaladministratorer og på kostbare borge i Danmark og i Sverige. Det anføres, at man sidstnævnte sted har indikationer af, at det meste af kongemagtens indtægter i senmiddelalderen blev „spist“ lokalt. Det samme antydes kraftigt af bevaret regnskabsmateriale fra dansk senmiddelalder, hvor ud fra man dog så kan tilføje, at en væsentlig deltager i „spiseriet“ var de evigt omkringrejsende herrer og deres store følge/hof.¹¹ Det bliver så lidt en strid om kejserens skæg, hvad der forbruges centralt og decentralt, selvom den norske kongemagt vel generelt var noget mere stedfast, end tilfældet var i naborigerne. At borge var meget kostbare, både at bygge og at holde i forsvarlig stand, er imidlertid indiskutabelt. At både kongemagtens egne borge og privatborge også kunne blive farlige for centralmagten, findes der også eksempler på som f.eks. den danske statsopløsning ca. 1310-60 samt de forskellige svenske kongers erfaringer i løbet af 1300-tallets anden halvdel. Men at et sådant system var særdeles effektivt både internt og eksternt, når sammenholdet i magteliten fungerede, kan ikke drages i tvivl.

At sidstnævnte trods alt på sigt var den dominerende trend forklares overbevisende ved den beskedne grad af bureaukratisering/centralstyring i den vesteuropæiske middelalderstat. Kongen var afhængig af eliterne, og det skabte en vis stabilitet „because the state mattered to its most influential inhabitants“ (s. 140). Den bureaukratisering, som kan konstateres, hvilede i høj grad på gejstlig know how, og det bidrog vel også til sammenhold i eliten, om end det norske centralbureaukrati efterhånden hvilede på den særegne norske kongelige kapelgejstlighed. Bureaukrati kan modstilles feudalisme som styringsmodel i middelalderstaten. Dette begrebspar tydeliggør, at den norske stat var/blev mere „bureaukratisk“ end i Danmark og Sverige. Sidstnævnte steder skete der en voksende feudaliserings af kongelige skatte- og bøderettigheder til fordel for godsejerne og deres herredømme/værn over deres fæstebønder, mens alle i princippet (men jo nok kun i princippet) var lige for kongen i Norge. Man kan vel så sige, at de aristokrater, som administrerede rigets borge og len i de to mest folkerige lande, udøvede den feudaliserede magt over kronens bønder (inkl. selvejerbønder) – efterhånden tilsat en betydelig indflydelse på den lokale jurisdiktion mv., og noget afhængig af de konkrete forleningsvilkår fik de fleste af dem nok et større overskud ud af det end kronen.

¹¹ Bjørn Poulsen i Per Ethelberg m.fl. (red.): *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder*, 2003 s. 517ff (om regnskabet fra bispeborgen Brink 1388-89), samme: „Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning“, *Historisk Tidsskrift*, 90 (1990), s. 38-63.

Afgørende var det naturligvis, at borgene ikke „selvstændiggjorde“ sig; at kriser i så henseende blev overvundet, hvad enten det handlede om i realiteten uindløselige pantelen eller store toparistokratiske lenskonglomerater. Arvelig besiddelse af borge og landområder var den væsentligste motor i f.eks. Det Tysk-Romerske Riges opløsning i småstater. Dette fænomen kendes også i alle tre nordiske riger på den måde, at yngre sønner fik krav på at blive forsørget af et fyrstendømme på rigets territorium. Det fik imidlertid kun vidtrækkende betydning i det sønderjyske/slesvigske hertugdømme, dels – kunne man tilføje – af (især) genealogiske årsager, men vigtigst fordi der mod syd var nogen, der var stærkt interesseret i at opretholde og med tiden overtage en bufferstat.

I begyndelsen måtte væsentlige beslutninger søges legitimeret på tinge – i Danmark også tidligt på hærstævner af ledingsflåden(s ledere). Efterhånden overgår denne funktion til rigsforsamlinger i Norge i perioden 1163-1302 med også et ikke-aristokratisk indslag. I Danmark var der for denne iagttagelse at se tale om en forholdsvis jævn udvikling fra de nævnte hærstævner over talrige forsøg på en fast institutionalisering af „parlamentum, quod dicitur hof“. Da det var kongen, som skulle indkalde dette organ med lovgivende og højeste dømmende funktioner, også over kongen, var mødefrekvensen højest irregulær, men institutionen afspejler det samvirke mellem kongen og toparistokratiet, som var en nødvendighed i tilspidsede situationer. Da det med tiden også blev reelt kongevælgende, kan man vel sige, at konge på/og Danehof afspejlede ikke blot den formelle, men også den reelle højeste suverænitæt i riget. Sverige fik i øvrigt også med tiden sådanne primært aristokratiske landsomfattende møder, hvilket vi ikke hører noget om. Samtidig vokser det kongelige råd/rigsrådet frem fra en uformel rådgiverkreds, over „kongens snævre og edssvorne råd“ (1320) til i Danmark efter 1400 at overtage Danehoffets funktioner. Også de andre lande fik rigsråd udkrystalliseret som formelle organer nogenlunde samtidigt. En interessant tanke, som fremsættes her, er, at især formynderskabsperioder var væsentlige for institutionalisering af et råd (dog næppe allerede under Erik Klippings mindreårighed). Afgørende for balancen i systemet var naturligvis, om der var tale om arveligt kongedømme med automatsuccession, hvad enten det var lovfæstet som i Norge til 1449 eller faktisk fungerende ved, at kongen i sin levetid fik valgt sin (ældste) søn til medkonge som i Danmark til og med den sønneløse Erik Menved. Med sønneløsheden var der for alvor åbnet for, at kongen som forudsætning for sit valg blev afkrævet en håndfæstning, som satte rammer om hans magtudøvelse. Det skete første gang i 1320, men Erik Klipping måtte i 1282 i forlængelse af en europæisk tradition sande, at også på anden vis kunne der etableres et poli-

tisk pres, som nødvendiggjorde en sådan indrømmelse. Lignende udtryk for den aristokratisk bårne folkesuverænitetsopfattelse træffes efterhånden i Sverige.

Sverre Bagge understreger med rette, at et indtryk af kongen som blot kransekagefigur over aristokratiske „småstater“ ikke giver noget dækkende billede. Dette illustreres ganske godt under det såkaldte holstenervælde i Danmark, især 1332-40, hvor fraværet af en konge truede aristokratiets funktion som sådant – uden konge intet danehof, intet rigsråd, i den konkrete situation ej heller (megen) adgang til len og borge og også trusler mod aristokratiets privilegier. Kongemagten var initiativernes sæde, den sol, hvorom det hele drejede sig, og ingen, der fjernede konger, drømte om at gøre sådan uden at have en erstatning parat. I hvert fald ikke før svenskerne efter 1470, efter adskillige tilløb, fandt ud af, at en rigsforstander var et brugbart instrument, men derom senere. I øvrigt handler et selvstændigt afsnit om det kongelige hof som integrerende forum for kongen og hans mænd. Man kunne forestille sig, at dette muligvis på sigt har været vigtigere i Norge end i naborigerne, idet hirden i Norge bestod som fungerende institution stort set lige så længe, landet havde en indenlandsk konge. Men det evigt rejsende kongedømme har givetvis haft tilsvarende, effektivt integrerende funktioner, idet det jo næppe gik upåagtet hen, når kongen var i lokalområdet.

Fra omkring midten af 1200-tallet var det slut med dynamikken i den gensidigt støttende institutionsudvikling, som konge og kirke havde stået for. Herefter var yderligere udvikling et nulsumsspil. Det illustreres ganske påfaldende af et norsk formynderstyres kamp mod gejstlige jurisdiktionsprivilegier, som den afdøde konge havde accepteret (i 1277), hvortil kom strid om udvidelse af kirkens skatteprivilegier. Og minsandten om ikke en næsten parallel historie udspillede sig under et formynderstyre i Sverige omkring 1300. At et formynderstyre kunne forsvare kongemagtens indflydelse så heftigt, siger vel også noget om kongemagtens position. Imidlertid er perioden i Danmark kirkekampens periode par excellence, idet sammenstød mellem kongemagt og de stærkeste dele af den danske kirke stod på med afbrydelser 1245-1322. Noget af det, der også her var på spil, var omfanget af den gejstlige jurisdiktion, men her som for det meste havde kongemagten støtte fra det verdslige aristokrati. Man ønskede tydeligvis heller ikke i Danmark en udvidelse af den mere effektive og mindre påvirkelige gejstlige jurisdiktion. Men ellers var grundproblemet, om især ærkebispens kunne få lov til at agere som en i realiteten ganske selvstændig feudal magtfaktor i det danske kongerige. Dette var næppe heller en plan, som huede ret mange medlemmer af det verdslige aristokrati. Essensen af dette er jo, at kongerne ikke stod over for en forenet

aristokratisk front, men i sidste ende havde mulighed for at spille de to parter ud mod hinanden. Men kongerne havde jo også andre muligheder for at dele og herske. I det omfang de kunne kontrollere adgangen til de fedeste ben/len, var der givetvis betydelige råderum i så henseende.

Den anden side af samme medalje kan siges at være aristokratiets muligheder for at spille forskellige kongsemner i form af yngre brødre eller prinser ud mod den siddende konge. I Danmark er tiden 1241-1332 stærkt præget af slige problemer, mens det i Sverige bliver ved helt til Kalmarunionens dannelse. Disse fænomener har i ældre historieforskning ofte været set som konfrontationer mellem kongemagt og aristokrati. Den nyere trend i Danmark er nok snarere at se kampene som primært båret af forskellige elitegrupperingers kamp om at komme til fadet/beholde det.¹² Slående er det, at en deling af landet mellem brødre i Norge i 1284 ikke førte til intern uro overhovedet. Konklusionen lyder, at det norske dynasti nu er konsolideret, mens undertegnede nok vil mene, at vi som før nævnt skal ganske langt hen i Valdemar Atterdags regeringstid (1340-75), før noget tilsvarende kan siges om Danmark. Da dynastiet så forsvandt med Valdemars død 1375, førte det karakteristisk nok til en ekstra runde intern uro de næste ca. 10 år.¹³ Alligevel har Sverre Bagge givetvis ret i, at udviklingen mht. legitimering/konsolidering af dynasti/kongemagt i Sverige var bagud i forhold til nabolandene. Forskellige meget interessante måder at nærme sig spørgsmålet om forklaringer på accept af en form for upartisk kongemagt højt hævet over aristokratiet på (s. 167f) har nok større gyldighed for det stærke norske kongedømme og dets, hvad egenressourcer (og borge) angår, relativt svage aristokrati. Oprør mod og afsættelse af konger vedblev jo at være en yndet sport i nabolandene frem til reformationen.

En væsentlig interesse havde konge og aristokrati normalt til fælles: at holde andre/udlændinge fra at få andel i den jord og de embeder, de levede (godt) af. I 1319 formuleres det, andre har kaldt „indigenatsprincippet“, i Norge. Og det bør tilføjes: Det samme skete i Sverige samme år og i Danmark året efter. Rigernes administration skulle forbeholdes den indfødte elite. Det forhindrede ikke jyske stormænd i senere at gøre oprør mod Valdemar Atterdag med det formål at erstatte ham med en holstensk fyrste – hvis det syntes at tjene deres interesser. Men allerede i middelalderen repræsenterer den legitime fyrste, som fremhævet af Bagge, nationen, og hvad der var af national bevidsthed

¹² M. Kræmmer: *Kongemordernes slægt*, København 2007.

¹³ A. Bøgh: *Sejren i Kvindens Hånd. Kampen om Magten i Norden ca. 1365-89*, Aarhus 2003.

støttede således også dennes position; at en sådan bevidsthed fandtes, er hævet over enhver diskussion.

Kapitel 4 om „Royal, Aristocratic and Ecclesiastical Culture“ skal jeg af hensyn til læserens tålmodighed stort set blot nøjes med at give mine varmeste anbefalinger. Dog har jeg også her fundet inspiration til at tænke videre: Det påpeges meget overbevisende (s. 194), at den aristokratiske kultur med dens vægt på ære, hævn og overdådighed grundlæggende var syndig og uforenelig med den fremherskende forståelse af kristendommen og derfor krævede store investeringer i det hinsidige. Det kunne jo nok inspirere til (om)tolkninger af grundlæggende trossætninger, så de harmonerede bedre med det, der var livets realiteter for en toparistokrat. I hvert fald besidder vi en udgave af de 10 bud fra 1476, vistnok egenhændigt nedskrevet af rigshofmester Erik Ottesen (Rosenkrantz), som netop bærer præg af sådanne bestræbelser.¹⁴

Kapitlet om senmiddelalderen indledes rimeligt nok med en skildring af den såkaldte senmiddelalderlige krise fremkaldt af enorme befolkningstab på grund af pestens gentagne hærgninger, og hvorledes Norge var det land, der blev hårdest ramt. Der var mange, der blev ramt, men generelt blev det lysere tider for dem, som overlevede. Det påpeges også helt rigtigt, at de, der havde indtægter, som kun faldt proportionalt med befolkningens faldet, klarede sig bedre end andre. Det vil alt andet lige sige kongemagt og kirke. Det forklarer til dels den styrkelse af begge dele på „ejendomsmarkedet“, vi ser i Danmark; dog ikke i denne bog. Men det er dog fortsat svært at forstå for denne iagttagelse, at i hvert fald nogle danske bispesæder synes at have fordoblet deres ejendomsbesiddelser i løbet af senmiddelalderen – også selvom Margrete 1. givetvis hjalp dem betragteligt på vej. Den danske kongemagts egen fordobling af sine godsbesiddelser lader sig dog ifølge samme iagttagelse langt hen forklare politisk, nemlig med konfiskationer eller lavpriserhvervelser af gods, som tilhørte folk, som selv eller hvis forfædre havde gjort oprør mod kongemagten.

Senmiddelalderen er jo så også unionstid både i Norden og andetsteds. Men selvom „andetsteds“ viser, at dynastiske tilfældigheder kunne spille en stor rolle for unionsdannelser, så kan det ikke være satsning på en sådan, der forklarer den bemærkelsesværdige norske bortførelse af en dansk kongedatter i 1261. Den daværende mindreårige konge, Erik Klipping, kunne selvfølgelig have været blevet offer for dødens uforudsigelige høst i middelaldersamfundet, men han havde en

¹⁴ A. Bøgh: „De ti bud ifølge hr. Erik Ottesen Rosenkrantz“, Charlotte Appel m.fl. (red.): *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdner*, Ebeltoft 2002, s. 11-24.

fætter, Erik Abelsen, der givetvis var mere end parat og bestemt ikke uden støtte i Danmark. Begge fik i øvrigt senere to mandlige arvinger. Der var nok snarere kongedatterens arveret til dansk krongods og dermed mulighederne for en base for at blande sig i Danmark, der fristede. Et sådant motiv kan i hvert fald forklare, at det trods mange mellemstil lykkedes skiftende danske regeringer at hindre den norske kongefamilie i at komme i besiddelse af deres retmæssige arv i Danmark.¹⁵

Dette var altså næppe nogen optakt til en mulig dansk-norsk union. En sådan fulgte imidlertid i 1380 som første led i dannelsen af det, der blev til Kalmarunionen. Årsagen var, at den norske tronarving forinden var blevet valgt til dansk konge. Han var så tilfældigvis den sidste *nordiske* arving i de skandinaviske kongeslægter. Dermed blev han så ét af de kort, der kunne sættes på frem mod unionen. Han havde en mecklenburgsk fætter, som i allerhøjeste grad var kandidat til den danske trone, og hans fars fætter af samme dynasti var konge over det meste af Sverige. Kalmarunionens skæbne blev afgjort i et kompliceret spil mellem to dynastier og mange medspillere. Bagges anden forklaring, at Valdemar Atterdag havde formået at opbygge et stærkt kongedømme i Danmark, virker ikke umiddelbart velvalgt, da netop kampen om arvefølgen kastede Danmark ud i ca. 10 års ret så kaotiske tilstande, der viser, at der var grænser for statsdannelse på dette tidspunkt. Statsdannelsesprocessen var (endnu) afhængig af forholdet mellem konge, kirke og verdsligt aristokrati. Når det i tilstrækkelig grad kneb i forhold til kongemagtens tjenere i det verdslige aristokrati, var systemet fortsat skrøbeligt. Kalmarunionens dannelse skyldtes – meget kort fortalt – en blanding af udenrigspolitisk held, og at de tre nordiske landes aristokrater på hver sit tidspunkt indså, at et mecklenburgsk styre var identisk med et styre baseret på mecklenburske aristokrater.¹⁶ Om man vil: Det såkaldte indigenatsprincip, som også var år-

¹⁵ Kildematerialet bruger i modsætning til Sverre Bagge ikke ordet „medgift“ om disse rettigheder.

¹⁶ Når man nu har gjort sig den umage at skrive en hel disputats om forspillet til Kalmarunionen og dermed om dens årsager (se note 13 ovenfor), er det svært at tilbageholde sin undren over, at denne bog tilsyneladende ikke indgår i litteraturgrundlaget for det her foreliggende. Det står naturligvis enhver frit for at være uenig i de dér opnåede resultater. Men da bogen ikke forekommer i den afsluttende bibliografiske oversigt, kan man let få det indtryk, at forfatteren ikke har været i en position, hvor han har været i stand til at være uenig. I givet fald ville Margrete heller ikke have været den umyndige Olufs/Olavs eneste formynder („regent“). Faktisk har vi den enestående situation, at de ikke så mange (top)aristokrater, som sluttede op om valget i 1376, lovede at overholde Olufs håndfæstning. De var, som senere materiale også viser, medlemmer af

sagen til, at Valdemar Atterdag overhovedet formåede at blive konge af Danmark, selvom det tog ham ca. 25 år at blive herre over det hele inklusive Nørrejylland og den vestlige del af Fyn – og ikke 20 år som anført af Bagge.

Skildringen af unionsperioden hviler bl.a. på en diskussion med og afstandtagen fra Erik Lönnroths disputats, udgivet da forfatteren var 23 år gammel i 1934.¹⁷ Der er mange grunde til at mene, at tiden ikke har været nådig mod den og dens ret så énøjede modstilling af kongemagt og aristokrati (og nordiskhed og tyskhed). Det lader sig dog, trods det af Bagge anførte, ikke bestride, at det såkaldte kroningsbrev fra mødet i Kalmar i 1397 i kraft af det kongemagten tilskrevne herredømme over borgene, også udover den regerende konges død, rummer meget stærke garantier for et *regimen regale*, kongeligt autokrati i unionen. Derfor bliver det også troligt, at det såkaldte unionsbrev næppe forekom den da ekstremt stærke (uformelle) unionsdronning videre interessant.¹⁸

Tingene skulle dog ændre sig radikalt efter hendes død. Bagge har givetvis ret i, at unionspartnersnes interesse i at bidrage med øgede skattebyrder og menneskeliv til spørgsmålet om hertugdømmet Slesvigs tilknytning til unionen eller ej kunne ligge på et beskedent sted, selvom det stod i „unionsbrevet“, at man skulle have fælles udenrigspolitik. Glæden blev helt sikkert ikke større af de danskere og tyskere, der blev indsat som kommandanter på svenske og norske borge. Den uformelle „kontrakt“ mellem kongemagt og aristokrati indeholdt givetvis på dette tidspunkt det allerede omtalte indigenatsprincip. Alligevel kan man godt undre sig over, hvor længe unionsviljen var manifest. Sverre Bagge nævner Bergenstraktaten i 1450 mellem det danske og det norske rigsråd, men glemmer Kalmartraktaten samme år mellem det svenske og det danske rigsråd. Og Christian 1. fik da også senere syv år på Sveriges trone, før han på den hårde måde måtte sande

formynderstyret sammen med noget, set fra i dag, så mærkeligt som en konge over et andet land, Margretes ægtefælle, Håkon 6. af Norge.

¹⁷ Erik Lönnroth: *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*, Göteborg 1934/1969.

¹⁸ At det oprindeligt af mecklenburgerne protegerede sørøveri skulle have spillet en væsentlig rolle for unionens dannelse (s. 250), forekommer lidet sandsynligt. I første omgang opgav mecklenburgerne relativt hurtigt dette projekt, hvorefter sørøverne søgte deres baser i det (midlertidigt) politisk opløste Danmark, hvilket ganske uberettiget har indbragt Margrete megen ros for at være sørøver (bagkvinde)! Da sørøveriet brød løs igen i 1389, var Kalmarunionens skæbne i realiteten afgjort, selvom det mecklenburgsk protegerede sørøveri skabte interesse andre steder for at hjælpe med at få de sidste brikker på plads.

svenskerne manglende lyst til at bidrage til den danske konges magt-ekspansion mod syd (og til dækningen af hans udgifter i forbindelse med erobringen af magen i Sverige).

I 1470 døde den uheldige svenske aristokratkonge, Karl Knutsson, efter at have været smidt på porten to gange. Udover mange andre ting har det givetvis også spillet en rolle, at han manglede den gennem mange århundreder opbyggede legitimitet, som knyttede sig til den rette afstamning. At Christian 1. året efter med et spektakulært nederlag til følge forsøgte at erobre Sverige, var nok et temmelig afgørende vendepunkt. Det bidrog givetvis stærkt til de længe nærede anti-danske følelser i brede kredse i Sverige. Men hvorfor varede det 53 år efter Karl Knutssons død i 1470, før Sverige fik en egen konge, kunne man godt spørge Sverre Bagge om. Svaret er, at landet fik nogle og især én ekstremt dygtig rigsforstander, og at Karl Knutssons skæbne ikke fristede til gentagelser. Hvis man skulle anvende det politologiske begreb „stiafhængighed“, så kunne man hertil bemærke, at ikke alene var Sverige langt bagefter naboerne med at opbygge en blot nogenlunde stabil landsomfattende kongemagt, men det er vist svært at udpege nogen/ret mange svenske konger, som havde rimelig succes med at være det før Gustav Vasa efter 1523. Et forslag kunne være, at Sverige grundlæggende var en ret løs aristokratisk republik, som i senmiddelalderen, efter 1397, fik et indslag af såkaldt grænseadel; folk, der pga. ægteskaber og arv fik grænseoverskridende interesser og slægtsnetværk. Selvom også de uden smålige hensyn deltog livligt i de interne magtkampe, bidrager deres interesser til, at der altid er et „åbent vindue“ til at alliere sig med den danske konge, hvis det kniber. Det gælder så også for andre, som f.eks. den svenske kirke, hvis ærkebisper er ledende de to gange, det efter 1464 lykkes danske konger kortvarigt at komme på Sveriges trone. Som Bagge påpeger, samlede rigsforstanderne en koalition omkring sig, som havde en klar materiel og ideologisk interesse i et selvstændigt Sverige, men i betragtning af de evigt fronderende „lokalhøvdinge“ kunne rigsforstanderne vel også indse, at de ville blive rigeligt belønnet for at kaste håndklædet i ringen og overgive magten til den danske konge, hvis det måtte blive nødvendigt, som f.eks. Karl Knutsson gjorde, da han i 1441 overlod magten til Christoffer af Bayern. En mulighed, som en kronet konge næppe ville have haft.

I øvrigt skal jeg fremhæve bogens særdeles interessante overvejelser over muligheder og umuligheder i „kalmarunionsprojektet“ baseret bl.a. på komparative analyser med senmiddelalderens andre europæiske unioner. Samt at statsdannelsesprocessen langtfra står stille i senmiddelalderen. Erik af Pommerns afsættelse 1439ff fører til, at rigsrådene for alvor konstituerer sig som suverænitetsbærere. I Danmark (og

et stykke ad vejen i Norge) opstår det „monarchia mixta“, som grundlæggende er statsformen frem til 1660. I Sverige fører rigsforstandernes interesse i at skaffe sig støtte uden for rigsrådet til styrkelse og fremvækst af det, der bliver den svenske stænderrigsdag, som grundlæggende bestod til 1866.

Bogen slutter som bebudet med de ret så forskellige reformationshistorier i de tre riger 1527-37. Man kan få det paradoksale indtryk, at de danske biskoper var ledende i valget af den protestantiske Christian (3.) i 1534 (s. 284). Der var andre, der var mere initiativrige, men i valget mellem social og kirkelig revolution, kunne biskopperne jo nok finde ud af at vælge mellem to onder. Ellers fremhæves med rette de drastiske konsekvenser af den grundlæggende uønskede reformation i Norge, der udryddede den stærkeste del af den indenlandske elite.

Efter at have læst og reflekteret over denne bog er det overvældende indtryk, hvor forskelligt de tre nordiske riger udviklede sig i middelalderen: Norge bliver til stærkt kongedømme og svagt aristokrati, Sverige nærmest det modsatte, og indimellem har vi så Danmark. Hvorfor? Det ligner jo nærmest en perfekt komparativ case. Det, der gør det svært, er imidlertid usamtidigheden i de tre landes udvikling, samt at det kniber, for denne læser i hvert fald, at finde en overordnet linearitet i udviklingen i Danmark og især i Sverige.¹⁹ Norge ligner meget mere noget, der er til at forstå! Måske et mere detaljeret fokus på overordnede trends og mere kortsigtede konjunkturer ville hjælpe den tungnemme? Og det kunne vi jo så (også) passende have fået i en afsluttende konklusion.

Dér ville det så også have været passende at få noget at vide om, i hvilken grad forfatteren mener at have indfriet de forventninger, han fremlagde i begyndelsen af bogen. Med mulig undtagelse af, at ideer og ideologi bruges noget mere som forklaringsfaktorer, end visse andre ville have gjort, er det svært at se, at bogen kan siges at være en videreførelse af den retsantropologiske skole.²⁰ Men da stater jo altså er overindividuelle institutioner, synes det at være en umulighed at beskrive deres fremvækst på et rent individplan. Da retsantropologer – i hvert fald de mere hardcore tilhængere af denne retning – gennemgående slet ikke bryder sig om stater, netop fordi de er overindividuelle,

¹⁹ I sin anmeldelse af den her behandlede bog i (norsk) *Historisk Tidsskrift* (2014/4 s. 654ff) påpeger Gabriela Bjarne Larsson, at det er muligt at sige mere om Sverige, end man får indtryk af i bogen. Den, der læser ovenstående som en danskers spillen i samme dur, tager næppe fejl.

²⁰ Sverre Bagges tidligere nævnte bog (n. 7 ovenfor) om statsudviklingen i Norge til ca. 1350 vakte da heller ikke megen jubel i de kredse (Kim Esmark m.fl. (red.) 2013 (jf. note 5) s. 25). Gabriela Bjarne Larsson mener i sin i note 19 ovenfor nævnte anmeldelse heller ikke, at disse ambitioner indfries.

er der nok heller ikke meget at forvente fra den kant til den nu for tiden blomstrende tværfaglige diskussion af stater, som jo nok i alt væsentligt er båret af bekymring for staternes fremtid.

Så her skal ikke lyde nogen utak for denne „mangel“, men derimod en tak til Sverre Bagge for at have forsøgt sig som den første. Det var på høje tid og egentlig mærkeligt, at det først er sket nu trods den angiveligt nordiske „klaustrofobi“, der har præget nordisk historieforskning, indtil det i 1988 gik op for Michael Gelting, at nordisk historie i middelalderen er variationer over et europæisk mønster.²¹ Vel så. Men det kræver altså sin dame eller mand at overskue det hele. Og der er også flere detaljer i denne bog, flere end der har kunnet blive plads til at nævne her, hvor der i det mindste er plads til diskussion. Imidlertid er det ikke ofte, at man læser en bog, som er så inspirerende både for medløb, opposition og videretænkning.

Man kan så blot håbe, at den inspirerer andre middelalderhistorikere til at arbejde videre og blande sig i den livlige tværfaglige diskussion om stater og deres mere eller mindre vellykkede udvikling. Vi står trods alt med statens „fødsel“ i vore hænder – i hvert fald nord for Alperne. Og måske kunne vi også lære et og andet nyt og brugbart om, hvorledes man begrebsligt når fra et (kollektivt) individplan til „stat“, som vel næsten er det overindividuelle begreb par excellence – og da noget, som lader sig bruge dynamisk, for ellers bliver resultatet jo ikke historie.

Anders Bøgh

²¹ Michael Gelting: „Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal“, P. Ene-mark m.fl. (red.): *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, Aarhus 1988, s. 3-17. Der findes naturligvis komparative analyser på mindre omfattende områder og nogle få fremstillinger, som dækker alle tre riger i middelalderen.